

Диалектните фразеологизми в огледалото на книжовната фразеология (наблюдения върху някои родопски фразеологизми)

Емилия Недкова

Abstract: Dialect Phraseological Units in the Mirror of Standard Phraseology (Observations on Some Phraseological Units from the Rhodope Region in Bulgaria): The present paper discusses some dialect phraseological units current in the Rhodope Region in Bulgaria. They will be compared to their counterparts in Standard Bulgarian from a phonological, morphological and lexical perspective.

Key words: Dialect phraseological units.

ВЪВЕДЕНИЕ

Диалектните фразеологизми (= фразеологични единици = ФЕ) като част от фразеологията на **специалните речевни сфери** имат по-тясна употреба в книжовния език или в няколко диалекта [4, 152]. Поради голямата си експресивна образност и разнообразна тематична насоченост обаче те могат да бъдат разглеждани и като съществен допълнителен резерв за обогатяване на книжовния език.

Тъй като диалектната фразеология като цяло остава все още слабо проучена, като стъпка в тази посока, в настоящата работа ще бъде отделено внимание на някои родопски ФЕ (събрани в *Речник на родопските фразеологизми*). Те ще бъдат анализирани в съпоставка с книжовните им съответствия с цел да се осмислят както редица сходства, така и определени различия в техния състав – на базата на възприетите лингвистични показатели – фонетични, морфологични, словообразователни и лексикални [3, 16-17].

ИЗЛОЖЕНИЕ

Ще направим уговорката, че като безспорни диалектни ФЕ приемаме тези, които съдържат диалектизми в състава си или са с диалектни фонетични особености [4, 152]. С оглед на съдържащите се в тях диалектни думи, ще обособим условно наблюдаваните ФЕ в четири основни групи:

1. ФЕ, съдържащи компоненти фонетични диалектизми

Фонетичните диалектизми се различават само по някои от звуковете във формата си или по ударението спрямо книжовната дума. За родопските говори (като съвкупност от няколко различни говора) от фонетична гледна точка са характерни различни особености и най-вече:

- 1) широко е (ê) вместо стб. ъ независимо от ударението и характера на следващата сричка;
- 2) изговор на една гласна вместо четирите стб. ж, л, ъ, ъ, като в различните говори обаче тази съгласна е различна – ъ, ô (широко о), о или а;
- 3) изговор на групите ър, ъл, ръ като ôр, ôл (вм. стб. ъ под ударение) – за смолянския говор;
- 4) липса на џ, с;
- 5) изговор на меки съгласни в краесловие и средисловие (ь) – Широколъжко – и редица други [5, 127 – 136].

Закономерно тези особености се наблюдават във ФЕ, регистрирани в речника като родопски.

Например: *Вятер го вее на бяла кобила 'занимава се с празни работи'*
(срв. *вятер* вм. *вятър*)

*

в корпа ворзан 'напълно сигурен'
(срв. *корпа* вм. *кърпа*; *ворзан* вм. *вързан*)

*
душа в зобе 'много зле'
(срв. зобе в м. зъби)

*
заборкали неква каша 'произлиза някаква неприятност'
(срв. заборкали в м. забъркали; срв. неква в м. някаква)

*
сборкана рабта 'нещо не по изискванията'
(срв. сборкана в м. сбъркана)

*
фурнажицка люпата 'човек, който си мени мнението според обстоятелствата'
(срв. фурнажицка в м. фурнаджийска; люпата в м. лопата)

Прави впечатление, че повечето от тези ФЕ са еквиваленти на добре познати книжовни изрази със значителна честота на употреба в разговорната практика (вж. *Фразеологичен речник на българския език* 1974/75).

2. ФЕ, съдържащи компоненти морфологични диалектизми

Морфологичните диалектизми се различават от книжовните думи по морфологичните си категории или по тяхното формално изразяване.

За родопските говори това е най-вече тройната членна форма –

ът, -та, -то, -тѐ с общо определително значение за обща определеност; -ъс/-ѓс, -са, -со, -сѐ с определително и показателно значение за предмети в близко пространство до говорещото лице; -ън/ѓн, -на, -но, -нѐ за предмети в далечно пространство от говорещото лице [5, 127-136].

Ето и някои примери за ФЕ, при които се наблюдават посочените морфологични особености при съставящите ги компоненти:

дорде ми уври главона 'дордето се вразумя'
(срв. главона в м. главата)

*
волън ша ми са утели 'измъчвам се, изтормозвам се' (срв. волън в м. вола)

*
гльодай му акълън и му скрой шапкана (кюляфян) 'за глупав, несъобразителен човек'
(срв. акълън в м. акъла; шапкана в м. шапката; кюляфян в м. кюляфа)

*
да му възври келян 'ядосвам се, разгневявам се силно'
(срв. келян в м. келя)

*
знае на дяволън гъзон 'хитър, умен, съобразителен съм'
(срв. дяволън в м. дявола; гъзон в м. гъза) и други.

От примерите се вижда, че някои от посочените ФЕ проявяват смесен характер, т.е. съчетават едновременно като компоненти в състава си морфологични и фонетични диалектизми. Например във ФЕ *гльодай му акълън и му скрой шапкана (кюляфян)* освен морфологичната особеност, свързана с формалното изразяване на категорията определеност (*акълън, шапкана, кюляфян*), се наблюдава и фонетичната промяна, свързана с изговора на глаголната императивна форма *гльодай* в м. *гледай*.

3. ФЕ, съдържащи словообразователни диалектизми

Словообразователни диалектизми, които се различават от книжовните по словообразователния си формант, присъстват в следните родопски ФЕ:

минавам като през турско гробе 'минавам, без да поздравя'
(срв. *гробе* вм. *гробище*)

*

на кучещо легало кокал триси 'очаква да намери нещо на неподходящото място'

*

изтъркалечвам учоци 'отварям широко очи от изненада'.

Последните две единици съчетават словообразователни (срв. *кучещо* вм. *кучешко*; *учоци* вм. *очи*) с фонетични (*триси* вм. *търси*) или лексикални особености (*изтъркалечвам* вм. *ококорвам*), като на лексикалните ще се спрем отделно с оглед обособяването на следващата група.

4. ФЕ, съдържащи компоненти лексикални диалектизми

Лексикалните диалектизми са всъщност синоними на книжовни думи от друг корен или пък семантично се различават от тях. Те биват **речникови, семантични и етнографски** [1, 332-333].

4.1. Сред наблюдаваните единици преобладават ФЕ с компоненти **речникови диалектизми**, т.е. наименования на общоприети реалии, за които в книжовния език се използват други словни значения (в качеството на синоними).

Например:

чокам волна 'нищо не правя, бездействам'
(срв. *чокам* вм. *чепкам*)

*

лисици да фаташ 'много задимено пространство'
(срв. *фаташ* вм. *хващаш, ловиш*)

*

запина са като магаре на лед 'упорит, инат'
(срв. *запина* вм. *запъва*)

*

ройнаха достлука 'преставам да бъда в приятелски отношения с някого'
(срв. *ройнаха* вм. *развалиха*) и други.

Най-често обаче речниковите диалектизми се срещат покрай други, които се отличават и с фонетични или морфологични особености.

Например:

гльода като настопан папучник 'гледа глупаво, без да разбира'

(срв. *гльда* вм. *гледа*; *настопан* вм. *настъпан* – фонет.; *папучник* = *крстава жаба* – лекс.)

*

кутга има скорце в гъзон 'не може да стои на едно място' (срв. *кутга* вм. *като че ли*; *скорце* вм. *глисти* – лекс.; *гъзон* вм. *гъза* – морф.)

*

будинь день 'някога'

(срв. *будинь* вм. *един* – фонет. и морф.; *день* вм. *ден* – фонет.)

*

акълън му не отсица 'нищо не разбира'

(срв. *акълън* вм. *акъла* – морф.; *отсица* вм. *побира* – лекс.) и други.

На базата на посочените особености родопските ФЕ могат да бъдат разглеждани и като варианти или синоними на съответните книжовни изрази.

4.2. От подгрупата на ФЕ с компоненти **етнографски диалектизми** пък са следните устойчиви сравнения:

разстипа са като Левеочевски порч 'много се перчи'

*

остана като гръпка в цедак 'остана съвсем сам, отхвърлен'.

В тях присъстват названия на реалии, характерни за бита и живота на хората от дадения регион (срв. в първия случай – пръч, козел от с. Левечево; във втория – цедка за прецеждане на овче или козе мляко).

Предвид наличието на компоненти със специфичен етнографски произход тези ФЕ са без точни съответствия в книжовния език и имат изцяло оригинален характер.

Други родопски ФЕ, за които не се установяват еквивалентни съответствия (вж. [2, 63] в книжовния език (и следователно не са регистрирани във *Фразеологичен речник на българския език 1974/75*), са следните:

ворзва го с гнили въжа 'заблуждава, лъже'

*

мутька кокошка все е пулатка (пиле) 'за дребна на ръст жена, която винаги изглежда по-млада'

*

стипаш навурх тояжката 'като забележка към дете, което е направило поредната беля' и други.

Разбира се, в редица случаи могат да се открият фразеологизми аналози (т.нар. семантични еквиваленти) на разпространени в книжовния език или в други диалекти изрази. Известно е, че за фразеологичните аналози е характерна пълна или частична замяна на образа, който определя семантиката на ФЕ, като образите могат да бъдат близки асоциативно или далечни, но логически съотносими [3, 64].

Например на родопските ФЕ *на черно халище е роден* 'за човек без късмет, на когото от малък не му върви в живота, злочест' съответства книжовният израз *с черен повой (пояс) ме е повила майка ми* 'с подобно значение', където обединяваща е символиката на черния цвят – като израз на предстояща нерадостна съдба. Тези ФЕ същевременно дават израз и на народната вяра, че съдбата на човека е предопределена и той се ражда с късмета си – добър или лош.

С антонимно значение на посоченото пък е родопската ФЕ *катга на кичено халище са е раждал* 'имам късмет, живея безгрижно, щастливо', която от своя страна може да бъде съпоставена с аналогичния израз с диалектен характер *родил съм се на бял покров*. В тях представата за добрата, светлата орис, с която е благословено новороденото обаче, е внушена по различен начин – в първия случай чрез визиране на красивото (*кичено халище*), а във втория – чрез символиката на белия цвят (*бял покров*).

Въпреки че посочените двойки ФЕ изразяват аналогични значения, те съдържат различни образи (срв. *черно халище / черен повой / пояс*); *кичено халище / бял покров*), определящи семантиката им. Следователно различни са и образните асоциации, а оттам и културно-ценностната значимост на тези ФЕ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на казаното дотук могат да бъдат направени следните по-важни изводи:

- 1) Съвместяването на различни фонетични, морфологични, словообразователни и лексикални особености в състава на наблюдаваните родопски ФЕ спомага за засилване на диалектния им

- характер. Така се постига и един подчертан експресивен ефект и емоционална съдържателност на тези ФЕ.
- 2) В рамките на диалектната фразеология родопските ФЕ най-често функционират като варианти или синоними на редица книжовни изрази, но нерядко имат и съвършено оригинален характер. Всичко това доказва големите им възможности като важен резерв за обогатяване на книжовния език.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Въттов, В. Фонетика и лексикология на българския. В. Търново, 1995.
- [2] Недкова, Е. Фразеологизмите като знаци в езика на културата. Русе, 2011.
- [3] Недкова, Е. Диалектните фразеологизми в българския език. Научни трудове на РУ „А. Кънчев“, т. 51. Русе, 2012.
- [4] Ничева, К. Българска фразеология. София, 1987.
- [5] Стойков, Ст. Българска диалектология. София, 1993.

Речници:

- [6] Фразеологичен речник на българския език. К. Ничева, С. Спасова – Михайлова, Кр. Чолакова. София, БАН, т. I, II, 1974/75.
- [7] Речник на родопските фразеологизми. parenalka.com.

За контакти:

Доц. д-р Емилия Недкова, Катедра по български език, литература и изкуство, Русенски университет “Ангел Кънчев”, e-mail: enedkova@uni-ruse.bg